

**Шкільний підручник як засіб реалізації завдань
компетентнісного навчання української мови учнів ліцею**

Ніна ГОЛУБ,

доктор педагогічних наук,
професор, завідувач відділу
навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України

Відповідно до засад компетентнісного підходу підручник розглядаємо як засіб розвитку дитини. Щоб таким його створити, необхідно добре знати освітні запити суспільства, сучасні світові тенденції, на які орієнтують нас державні освітні документи, розробити певну модель, що засвідчує відмінність його від усіх чинних навчальних книжок і підтверджує інноваційність.

Передусім визначаємо принципи. Зберігаючи класичні (науковості, наступності й перспективності, відповідності чинній програмі, доступності, доцільності), вважаємо за доцільне додати такі:

1) *функційності* (привернення уваги до функцій, які українська мова як державна має виконувати в суспільстві, щоб розвиватися повносило);

2) *дієвості* (засвоєні знання, сформовані вміння й навички мають вихід на мовленнєві жанри, що актуалізують їх на практиці й надають їм дієвості);

3) *діалогізації* (кожен урок розглядаємо як спільне виявлення проблеми й пошук шляхів розв'язання її із застосуванням матеріалів теми, а це можливо лише у процесі спілкування, дискутування);

4) *мотиваційного забезпечення* навчального процесу (мотивування кожної теми сприяє свідомому засвоєнню її й водночас активізації всіх видів діяльності учнів на уроці);

5) *орієнтування на систему цінностей* (привернення уваги до загальнолюдських, національних, родинних, особистісних цінностей);

6) *забезпечення емоційного розвитку* учнів (спрямування текстового матеріалу уроку на розвиток емоційного інтелекту учнів);

7) *індивідуалізації* й водночас *Співробітництва* (оптимальне поєднання індивідуальної й колективної роботи);

8) *активності* особистості (стимулювання активних дій учнів у різних видах діяльності);

9) *комфортності* освітнього процесу (за допомогою методів, прийомів і засобів організувати комфортне середовище, що сприяє розвитку дитини);

10) *цілеспрямованості* суб'єктів освітнього процесу тощо.

Підручники української мови авторського колективу співробітників відділу навчання української мови та літератури відрізняються від інших чинних підручників тим, що інноваційні підходи (особистісно орієнтований, компетентнісний і діяльнісний) представлені в них не вкрапленням, а системно. Виразними ознаками інноваційності вважаємо такі:

1) мотивування життєвої доцільності кожної мовної й соціокультурної теми (мотивуємо ми або спонукаємо до цього учнів);

2) обов'язковість таких оргдіяльнісних компонентів, як цілевизначення, планування, припущення (гіпотеза) й рефлексія, що формують в учнів навички й звичку організувати власну освітню діяльність, прогнозувати результати й контролювати себе;

3) форма подання матеріалу (теоретичний матеріал не подаємо в готовому вигляді, не повідомляємо; усвідомлення понять і правил відбувається по-різному, надаємо перевагу розв'язанню проблем, складанню алгоритмів, що підводять учнів до формулювання правил, тлумачення понять);

4) вивчення матеріалу мовної змістової лінії сплановано на текстовій основі, комплексна робота з текстами передбачена на кожному уроці;

5) активно використовуємо прийоми активізації самостійної роботи учнів, стимулюємо самостійний пошук;

6) система вправ спрямована на формування вмінь, передбачених чинною програмою; автори надають перевагу творчим і аналітичним вправам;

7) завдання підручника системно спрямовані на формування *оргдіяльнісних* (регулятивних) умінь (цілевизначення, планування,

прогнозування, саморегулювання, рефлексія тощо); *загальнонавчальних* (пошук інформації, вибір способів розв'язання проблеми, осмислене читання, визначення необхідної інформації, поділ інформації на основну й другорядну, розмежування необхідної (важливої) й зайвої (надлишкової) інформації, вільне орієнтування в інформаційному полі, сприйняття тексту, структурування знань, виявлення і формулювання проблеми), *логічних* (аналіз об'єктів з метою виділення ознак, підведення під поняття, виведення висновків, виявлення й аналіз проблеми; виявлення причинно-наслідкових зв'язків; побудова ланцюжкових суджень; добір доказів; висування гіпотез і обґрунтування їх та ін.), *комунікативних* (визначення намірів комунікантів, налагодження контакту, визначення цілей, формулювання запитань та ін.);

8) для виконання завдань передбачено різні форми діяльності – колективну, парну, індивідуальну;

9) зміст текстів і речень актуалізовано за допомогою завдань, що супроводжують їх, привертають увагу до моральних аспектів, естетичного значення, емоційного спрямування;

10) мінімізовано завдання репродуктивного характеру;

11) наявність різнорівневих завдань і вправ;

12) забезпечення права учнів на вибір (можливість вибору тексту, завдань, домашніх вправ тощо).

У підручниках актуалізовано несправедливо критиковану соціокультурну змістову лінію. Вона збережена в оновленій (для 5-9 класів) і новій (для 10-11 класів) програмах, оскільки саме цей змістовий компонент орієнтує вчителя на реалізацію важливого освітнього завдання – забезпечення соціалізації сучасних випускників. Позбавлені елементарних уявлень про соціум і культуру українського народу, що гарантує гармонійні стосунки в ньому, учні не спроможні повноцінно соціалізуватися й почувати себе комфортно. Соціокультурну й діяльнісну змістові лінії реалізовано крізь призму розуміння поняття розвитку дитини як розвитку системи «Людина – Світ». У процесі діяльності кожен учень стає самим собою, увиразнює й розвиває свою

індивідуальність. Тому кожен параграф наших підручників має дві теми – мовну й соціокультурну. Відповідно весь мовний масив сукупно підпорядкований реалізації освітньої мети, бо гармонійно поєднує в собі навчальні, розвивальні й виховні цілі. Добір соціокультурних тем здійснено не на догоду власним смакам, віянню моди чи уподобанням учнів, а з урахуванням лакун у вихованні, потреб часу, смаків й уподобань суб'єктів освітнього процесу.

Наприклад, передбачено таке поєднання: «Часи дієслова. Краса людського вчинку», «Минулий час. Наша самобутня Україна», «Наказовий спосіб дієслів. Українське мистецтво», «Способи творення дієслів. Рідна домівка», «Дієприкметник як особлива форма дієслова. Поспішай творити добро», «Вид і час дієприслівників. Чари дитинства» (7-ий клас); «Підмет і присудок. Велика ріка нашого народу», «Складений іменний присудок. Українці в світовій науці», «Додаток. Я – крапля в океані, який змінить Україну», «Неозначено-особові речення. Українці дивують світ», «Неповні речення. Весела думка – половина здоров'я» (8-ий клас), «Просте неускладнене речення. Цінності людські», «Діалог. Розділові знаки при діалозі. Здоров'я людини як найвища цінність», «Критичне аудіювання тексту. Мода в нашому житті», «Текст і основні його ознаки. Професія і характер» (9-ий клас), «Мовленнєва ситуація. Привабливість і цінність життя», «Особистість мовця. Відповідальне ставлення до кожного вжитого слова», «Аудиторія. Принципи як «центри» людського життя», «Текст як одиниця спілкування. Краса докільля в слові», «Апостроф. Позначення м'якості приголосних. Музика – джерело енергії, емоцій і почуттів», «Відмінювання іменників III відміни. Світло любові», «Орфоепічна помилка. Збереження біологічного різноманіття Землі», «Орфограма. Орфографічна норма. Формула успіху» (10-ий клас).

Дж. Равен називає такі актуальні на ринку праці результати сучасної освіти: здатність працювати самостійно, без постійного керівництва; здатність брати на себе відповідальність з власної ініціативи; здатність проявляти ініціативність, не запитуючи інших, чи варто це робити; готовність помічати

проблеми й шукати шляхи й способи розв'язання їх; уміння аналізувати нові ситуації й застосовувати наявні знання, вміння й досвід для аналізу; здатність уживатися з іншими людьми; здатність засвоювати будь-які знання з власної ініціативи тощо[2, с. 40]. Ми враховуємо ці запити, продукуючи теми соціокультурної змістової лінії, добираючи справи і завдання.

Надати урокам української мови функційності й водночас посилити мотивацію учнів до оволодіння мовою на високому рівні сприятиме системне ознайомлення з жанрами мовлення. Кожен розділ мовознавчої науки є своєрідним лінгвістичним аспектом жанрів, чи не найбільш виразний – синтаксис. У 7-9 класах мовленнєві жанри вписано в підручники краплями. Зокрема, автори пропонують такі завдання: «Напишіть привітання з Міжнародним днем волонтерів», «Підготуйте текст для гіда, що знайомитиме гостей з експонатами», «Підготуйте розповідь про виставку живопису», «Чи на кожне прохання потрібно відповідати згодою?», «Як ви ставитеся до чуток?», «Візьміть інтерв'ю в однокласників...», «Навіщо просити вибачення?», «Чи допомагає вам у житті звичка просити вибачення?», «Яке значення для спілкування має комплімент?», «До кого найчастіше вам доводиться звертатися з проханням?», «Пригадайте ситуації з життя чи літературного твору, у яких варто було б удатися до відмови. Розкажіть, як відмова могла б змінити життя людини. Наскільки важливе в наш час уміння відмовляти?». Уведений в 10-11 класах розділ риторики дає змогу зосередити увагу на конкретних жанрах, а саме: інформаційних (*представлення, пояснення, інструкція, повідомлення*), діалогічних (*бесіда, телефонна розмова, листування*), оцінювальних (*похвала, осуд, рецензія, характеристика*), етикетних (*привітання, вибачення*) й алгоритмах навчання їх.

Компетентнісно орієнтовані підручники оригінальні ще й тим, що дають змогу вибудувати індивідуальну освітню траєкторію для кожного учня, сприяти творчому задумові вчителя, коригувати роботу залежно від особливостей кожного учня й класу.

Дослідники називають для порівняння актуалізовані мовні навички ХХ і ХХІ століття. Так, у ХХ столітті важливими були навички розбірливо писати; знати граматику й орфографію; мати чималий словниковий запас; читати тексти, вірші, п'єси; писати повними реченнями [1, с. 121]. У ХХІ столітті для успіху необхідні інші навички, а саме: мати значний словниковий запас; читати й критично аналізувати різні матеріали, романи, вірші, п'єси, есе, новини; спілкуватися за допомогою різноманітних медіа з використанням різних стилів мовлення; формувати й захищати свою позицію, думку; ставити продумані запитання; конструктивно дискутувати [1, с. 139].

З огляду на це, наші підручники місять завдання й рубрики, що організовують роботу з формування цих навичок. Так, постійно привертаємо увагу учнів до слова й роботи над збагаченням активного словника: «Скільки назв птахів України ви можете назвати?», «З'ясуйте, хто такий мольфар?», «Чим відрізняються слова *люди* і *людці*?», «Чи розмежуєте ви слова *книга* і *книжка*?», «Чи є синонімами слова *настоювати* і *наполягати*?», «Які ягоди ростуть на Боржавській полонині?», «Що називають слова *цекоти*, *третоти* і *торгани*?», «Назвіть страви, які споживають горяни», «Якби вам довелося пояснити шестирічній дитині, що таке документ, як би ви це зробили?», «Чому дідусь назвав подумки хлопця *забродою*? Кого в народі так називають?».

У підручнику для 10 класу введено рубрику «Слово дня», яка привертає увагу учнів до незнайомих чи малознайомих слів, зокрема таких: *гамувати*, *надмір*, *навдивовижу*, *донині*, *гудити*, *пащекувати*, *ниций*, *забаганка*, *поговір*, *леле*, *овва*, *надвечір'я*, *видноколо*, *блакить*, *літепло*, *приваба*, *принада*, *бувальщина*, *повсякчас*, *обабіч та інших*, передбачає системну роботу з активізації їх у вжитку на кожному уроці й узагальнення на етапі завершення. Уводячи таку рубрику, автори мали на меті постійно тримати в полі зору слово, його силу й значення. Зокрема, привертаємо увагу до слів, які, за визначенням психологів, є кайданами для людини, бо вселяють невпевненість, руйнують плани (*не можу, у мене не вийде, це неможливо, мені це не під силу, іще не час та ін.*).

Водночас ми намагалися за допомогою змісту й структури матеріалу реалізувати принцип комфортності в навчанні. Психологічний простір підручника – це повага до індивідуальності учня, його думки, його бажань, доброзичливість і спонукання до творчого пошуку: «Скажіть, дієслова якого виду мають переважати в мові успішної людини? Чому? Проаналізуйте свою роботу на уроці й визначте, яких дієслів у вашій розповіді більше – із завершеною (результативною) чи незавершеною дією?», «Які тези викликали у вас сумнів?», «Чи є у тексті міркування, з якими ви не погоджуєтесь?», «Чи є в поглядах письменниці щось близьке вам?», «Який образ був найяскравішим?», «Як ви ставитеся до соцмереж?», «Що сприяє налагодженню стосунків, а що породжує конфлікти? Чого варто уникати?», «Чи часто запитують вас про те, як день минув? А чи ставите таке запитання ви кому-небудь?» та ін.

Не менш важливим аспектом освітнього процесу є збагачення й розвиток емоційного світу дитини. Усі тексти підручника емоційно насичені й зосереджені на різних емоційних аспектах, що дає змогу системно організувати таку роботу. Наприклад: «А який світ довкола вас? Опишіть його кількома реченнями, зосередивши увагу на тих фрагментах, що *викликають* у вас найбільше *захоплення*», «Які деталі з розповіді *викликали* у вас *найсильніші почуття*», «Розкажіть, що *привабливого* є у вашому світі. Який у ньому ранок? Яке вранішнє сонце? Яке небо? Чи помічаєте ви краплинки роси на травах і листі? Чи чуєте шум дощу й шелест вітру?», «Напишіть асоціації з кожним *словом дня*», «Чи знаходите ви час, щоб помилуватися красивим у природі?», «Яке значення для людини мають приємні миті життя, приємні відчуття і спогади про них?», «Доберіть слова, словосполучення і речення, якими можна висловити *захоплення*» та ін.

Особистісно орієнтований характер підручника визначають принципи добору матеріалу, методичний апарат, психологічне поле його. Відповідно до суті підходу діяльність має бути розвивальною, мотивованою, функційною й комунікативною. Завдання орієнтують рівною мірою на самостійну й колективну діяльність. Проблемне подання матеріалу передбачає не сліпе

запам'ятовування, а мисленнєву діяльність, що дає змогу учням формувати власне бачення, формулювати припущення.

Важливо, що ми передбачили плавний перехід зі сфери навчальної діяльності в позанавчальну, що дає змогу виводити українську мову на рівень метапредмета.

Підручник повинен не тільки давати знання, формувати елементарні мовні й мовленнєві навички, але й навчати активно користуватися вміщеною в ньому інформацією. Однією з потреб сучасного суспільства є успішна взаємодія людей у найрізноманітніших сферах життя й діяльності. На формування навичок такої взаємодії автори й спрямовують комунікативну діяльність учнів на уроці.

Щодо особливостей подання теоретичного матеріалу, то спосіб засвоєння теоретичного матеріалу учень має право обирати сам. Тому теоретичні положення не завжди презентовано традиційно, у готовому вигляді. Той, хто обирає найлегший спосіб, знаходить правило в додатках, а хтось обирає складніший, цікавіший і корисніший спосіб засвоєння шляхом розв'язання завдань, самостійного чи колективного пошуку. Автори використовують прийоми, що активізують самостійну роботу учнів, щоб дати змогу їм робити наукове відкриття, самим доходити висновку.

У підручнику переважають творчі завдання, що дає змогу застосувати знання у нових умовах, вивести їх на мета-рівень, створити певний освітній продукт й дотримуватися своєї освітньої траєкторії. Однією з важливих ліній системи, закладеної в основу підручника, є планомірне залучення учнів до самостійної роботи. З цією метою передбачено численні покликання на веб-матеріали.

Підручник послідовно реалізує номінативну, естетичну, культурологічну й інші функції мови, що дає змогу продемонструвати учням багатство й могутність мови, навчає сприймати її не лише як засіб комунікації, але і як важливу частину української культури, засіб ідентифікування себе з

українською нацією, народом, як потужний державотворчий чинник, засіб вираження емоцій і почуттів, пізнання й естетичної насолоди та ін.

Така методика навчання української мови учнів має багато переваг, насамперед ту, що ми дійсно формуємо компетентність з української мови в повноцінному значенні цього поняття. Звужування предметної компетентності до мовної грамотності й здатності комунікувати є методичною помилкою. У результаті навчання має змінитися ставлення кожної дитини до української мови як предмета й суспільного явища. Результативним компонентом, лакмусовим папірцем, що засвідчує сформованість предметної компетентності, має бути демонстрування суспільно схвалених поведінкових норм.

Список використаних джерел та літератури

1. Вагнер Т. Мистецтво навчати. Як підготувати дитину до реального життя / Тоні Вагнер, Тед Дінтерсміт / пер. з англ. Надія Борис. – К.: Наш формат, 2017. – 312 с.
2. Равен Дж. Компетентность в современном обществе / Джон Равен / пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2002. – 396 с.